

Рання Візантія: світло для живих і мертвих

Сорочан С. Б.

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 2. – Харків: Майдан, 1999. – С. 62-82.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

РАННЯ ВІЗАНТІЯ: СВІТЛО ДЛЯ ЖИВИХ І МЕРТВИХ

Світло вогню, яке щоденно розганяє морок... Що могло бути більш звичним, буденним для будь-якої людини греко-римського суспільства? Побут у всіх його різноманітних виявах змушував звертатися до освітлювальних приладів, думати про те, як підтримати їхнє неяскраве, хитке полум'я. Здавалося, це було найнепорушніше, що застигло у своїй незмінності. Та все ж минали сторіччя, а з ними відбувалися і зміни в способах підтримування світла. Непомітні часом для сучасників зрушення накопичувалися, зростали й у цій сфері, у кінцевому рахунку несучи з собою докорінний якісний переворот. Чи можна помітити його нині, зрозуміти причини, сенс і суть змін, що сталися, які визріли на зламі двох епох, — античності, що відходила й раннього середньовіччя, яке насувалося і дещо несправедливо назване істориками «темними віками»?

Усе що відбулося, зазвичай має вигляд нехитрої схеми: Візантія стала спадкоємницею греко-римської цивілізації, отримавши від цієї цивілізації традиційні масові освітлювальні прилади — глиняні світильники; їх із часом поповнили лампади та свічки, а далі... далі йшло провалля, чорна мовчазна порожнеча VII—IX ст, за межами яких проблеми освітлення взагалі не існувало. Саме собою малося на увазі, що її вирішували за допомогою певних «ламп» та смолоскипів. Таким чином, історикам бачився лише прогресуючий занепад, але не зрушення. Вочевидь, потрібний узагальнений і разом з тим детальний погляд на те, що відбулося, щоб спробувати намітити новий вектор оцінки, нехай і далекої від універсальної скалярності. Лише такий підхід дозволить дещо підняти завісу замовчування над цілковитим пластом мало відомого нам повсякдення, нетривкі сліди якого закарбувалися на побіжно зронених фразах візантійських письменників та в крихких уламках матеріальної культури ромеїв. Останні, перемелені в жорнах століть і поховані у шарах землі, нам доводиться відтворювати почасти за дрібними фрагментами, які важко складаються в ціле й

змінюють невиразну мозаїку, що зникла в Леті на відносно ясну історичну панораму.

Отже, народження Східно-Римської імперії співпало з початком етапу в розвитку виробництва добре відомих на той час класичних світильників так званого римського типу, що відрізнялися закритим округлим, яйцеподібним або грушоподібним туловом, яке заправляли оливковою олією, наливаючи її крізь невеликий отвір на ледь заглибленому щитку. Уже перед цим, у III ст. н. е., безпосередній вплив Італії в галузі виготовлення глиняних ламп, зазвичай покритих поганим червоним або бурим лаком, почав зменшуватися і з'явилася велика кількість нових характерних місцевих типів, варіантів, хоча й об'єднаних деякими спільними рисами.

Перш за все, гатунок глини, випалу й загальні обриси виробів ставали в цілому помітно гірші. Як провідна тенденція зазначається згрубіння форм декору й диспропорційність. Вироби, як і раніше, слухняно виходили з рук майстра — коропласта й наповнювалися певним новим духом — духом холодної, бездушною стилізації. Здавалося, вони проймалися зсередини цим знаменням нових часів, що насувалися. Разом із тим, народжувалися нові, простіші, ніж раніше, методи прикрашення та нові грубі декоративні елементи. Іноді майстри вдавалися до додаткової проробки нечітких ліній відбитку ретушню, яку виконували загостреним стрижнем. Ручка дуже часто залишалася лише у формі рудиментарного сплющеного, не проколотого виступу, а іноді мала вигляд «стіжка». Усе явно було розраховано на масове виробництво й збут, на споживання найширшими верствами населення з їхніми нехитрими запитами. Прекрасно виконані екземпляри, що зрідка траплялися, не могли змінити спрощену й разом з тим насичену загальну картину. Не випадково, більшість дослідників одностайні щодо думки про значну складність як у класифікації за окремими століттями, так і в локалізації майстерень найпізніших античних світильників¹.

У IV столітті можна вирізнити наступні провідні центри експортного виробництва ранньовізантійських світильників: Греція (Аттика, Коринф), Єгипет, Мавританія, Сирія, північне й західне узбережжя Малої Азії та Фракія. Основна частина типів виробів, що випускалися цими

центрами, існувала в часі паралельно більш або менш тривалий час, іноді протягом двох сторіч. Так, на чисельних, що нараховують тисячі знахідок, матеріалах розкопок із Херсонеса-Херсона в Тавриці можна спостерігати, що до початку IV ст. почали домінувати рубчасті світильники або інакше — світильники з промінчастою орнаментациєю, частина яких вироблялася в ергастріях-майстернях причорноморських міст, так звані світильники-кухлички характерної біконічної форми, які трапляються разом із пізніми античними, коринфськими, сирійсько-палестинськими, єгипетськими виробами й маленькими яйцеподібними грубими світильниками². Під кінець століття провідне місце в асортименті посіли прекрасні червонолаковані світильники, що походили переважно з Александрії та Карфагена, й коптські лампи зі щитком, оформленим у вигляді тулуба жаби, які вдало конкурували з виробами пізньоантичних малоазійських майстерень і Атики³. У V—VI ст. з'явилися так звані фракійські («візантійські») світильники з фігурними ручками у вигляді людської голови, трикутної наставки, хреста, як і північно-африканські («середземноморські») екземпляри, що відображають у своєму декорі безсумнівний вплив християнської релігії⁴.

Лампи були в кожному житловому домі, майстерні, крамниці, їх вивішували перед ними, в портиках, ставили в ніші в стінах чи розташовували по землі, біля дверних порогів, нарешті клали в склепи, іноді в кожную третю-четверту могилу⁵. Образно кажучи, світло світильників слугувало кожній живій і мертвій душі. За словами Амміана Марцелліна, освітлення Антіохії вночі за силою не поступалося денному світлу⁶. Візантійські житія, історичні твори й хроніки VI—VII ст. ще не перестали згадувати про світильники (to lampron або просто phos, руг — «світло», «вогонь»)⁷, у тому числі висячих (kandela)⁸. Водночас продовжували виробляти не лише глиняні, а й бронзові, а іноді фігурні лампи, канделябри до них, підвісні люстри — лампадофори, потрібні для освітлення великих приміщень, храмів, баптистеріїв — хрещелен, церков, каплиць, мартиріїв⁹.

Світильник (lychnos, lychnia, lampas, lampter) не зник із ужитку, а значить, і з ремесла, торгівлі протягом наступних століть. Наприклад, його раз у раз згадували в різних термінологічних варіаціях, хоча в

переносному значенні, Георгій Монах і Продовжувач Амартола¹⁰. За словами Стефана Савваїта, саме запалену лампу (lampoon) ніс у печерну церкву чернець — мовчальник Сергій, прагнучи в глибині її роздивитися рештки ченців, які були по-звірячому вбиті сарацинами 796/797 р.¹¹. Одиначні білоглиняні світильники, покриті зверху поливою, трапляються при розкопках Константинополя, Великого імператорського палацу в шарі стадії П («пізньоїсаврійський період») разом з монетами від Юстиніана II (685—695, 705—711) до Лева V (813—820)¹². Вироблялися вони й пізніше, в полеологівську епоху.¹³ Лихні-світильники згадувалися поряд з лампадами в листах пізньовізантійських кореспондентів.¹⁴ Примітивні, хоча й поливні, глиняні каганці з заціпом по краю для укладання гноту трапляються поряд з численними керамічними підсвічниками при розкопках деяких середньовічних міст Криму в генуезьких й османських культурних шарах XIV—XVIII ст.¹⁵ Давно й упевнено увійшовши в побут, вони не будуть ніколи забуті й занедбані, у різноманітних зовнішніх модифікаціях залишаючись набуток цивілізації й Візантії, й Золотої Орди, і середньовічного Заходу.

Однак знаменно, що з VI—VII віків такі писемні й археологічні свідчення з'являються усе рідше. Усі відомі нам каталоги й публікації світильників не випадково обмежуються названими вище хронологічними межами. Рідкісними і, як правило, невиразними стають раніше такі численні світильники в закритих комплексах, що належать до того періоду¹⁶. Грушоподібні глиняні лампи закритої форми з широким каналом від щитка до різьки по суті залишаються останнім типом, що завершує до середини — кінця VII ст. фінальний етап тривалої еволюції освітлювальних приладів цього типу.

Зате тоді ж значно зростає кількість скляних лампад та чаркоподібних посудин, які, зважаючи на крихітні кільцеподібні ручки на бортику, слугували не лише для пиття¹⁷. Бронзові люстри — лампадофори V ст. з численними різьками, що завершувалися горизонтальними кільцями, явно призначалися для встановлення лампад, а не світильників римського типу, які були придатні для цього¹⁸. Зникає раніше дуже важлива у похоронному обряді роль глиняних ламп¹⁹. Точніше, їх і тут замінюють іншими освітлювальними приладами. Так,

описуючи похорони імператора Тиверія II у серпні 582 р., Феофілакт Симокатта згадував, як усю ніч, до самого ранку, тривало журливе співання псалмів «при запалених лампадах», що створювало гнітюче враження²⁰.

Уже з IV ст. у широкий вжиток в усіх греко-римських провінціях входять скляні келихи з конічним туловом, які побутували до VI ст. Про їхнє використання як освітлювальних приладів свідчать знахідки такого роду лампад зі слідами олії на стінах і зображення подібних підвішених посудин на надгробку з Рима або на мозаїці синагоги з *Nammat Tiberias*, де вони показані закріпленими на кінцях семисвічника — менори²¹. Із самого початку такі вироби не поступалися в популярності глиняним світильникам. Їх наповнювали водою, а зверху наливали шар олії, у яку вмочували гніт. Показово, що у Херсонесі ввезення скляних лампадок почало простежуватися у другій половині IV ст. і йшло паралельно з імпортом світильників²².

З кінця V ст. і до VIII ст. серед освітлювальних приладів почав домінувати тип лампади з напівсферичним або циліндричним широким туловом із опуклим краєм і вузькою ніжкою, яка вставлялася у лампадофор²³. Залишки такого лампадофора з синього скла було знайдено в Херсонесі в комплексі третьої чверті V ст. У цілому вигляді він мав діаметр 24,5 см і висоту 12,5 см. На його горизонтально відігнутому бортику завширшки близько 7 см було шість отворів діаметром 2,5 см для встановлення лампад, а межі ними на однаковій відстані були розташовані три овальних отвори для підвішування²⁴.

Л. Голофаст, яка збирала всілякі матеріали про знахідки ранньовізантійських лампад у Херсонесі, вирізняє серед них декілька типів і підтипів, аналогії яким виявляються в інших районах візантійського світу в Причорномор'ї IV—VII ст. Серед них конічні лампади з опуклим конічним дном, прикрашені скляною краплею або наліпною «бростю», як правило, з яскраво-синього скла, лампади з трьома петлеподібними круглими або овальними у перерізі невеликими ручками, за які вони підвішувалися до кронштейна чи горизонтально розташованого хреста²⁵. Напевне, саме такі освітлювальні прилади мав на увазі сирійський хроніст Йешу Стилїт, коли писав, що Анастасій, новий ігемон — градоначальник Едесси, який прибув у кінці 496/497 р., се-

ред інших заходів щодо впорядкування цього візантійського міста наказав ремісникам у переддень кожної неділі підвішувати над крамницями хрести з п'ятьма запаленими «світилами» (phanoi)²⁶.

Знову ж таки з кінця IV ст. в ужитку з'явилася частина так званих чарок, які, безсумнівно, використовували як лампади, про що свідчать невеличкі петлеподібні ручки для підвішування на деяких із них і знахідки уламків таких посудин під час розкопок громадських будівель, базилік, де вони не могли б бути використані як столовий посуд²⁷. У VI—VII вв. чарки були переважаючою формою скляних посудин і домінуючим типом практично в усіх візантійських центрах²⁸.

Подібні вироби, попри скорочення їхньої кількості, продовжували відігравати роль освітлювальних приладів і пізніше, як можна зрозуміти зі слів константинопольського патріарха Фотія (585—867, 877—886), який згадував у одному зі своїх листів про вечірній час, «...коли вже лампади запалюють»²⁹. Під назвою yalio (yelion) їх серійно випускали в IX—X вв. і продавали на вивіз склоробні ергастирії Фасіани у Вірменії, про що розповідалося в Чудесах св.Євгена Трапезундського³⁰.

Укладений під кінець IX ст. законодавчий звід імперії — Василікі й «Книга церемоній візантійського двору» згадують канделябри (kandelabron, kandelabra, kandelaptes), але не можна гарантувати, що, як античні підставки, вони слугували лише для ламп³¹. Деякі зі знайдених при розкопках Херсонеса бронзових підвісних підсвічників «візантійського часу» керівник роботами К. К. Косцюшко-Валюжинич вважав за можливе розглядати як тримачі світильників із наскрізним отвором у центрі тулова, на що, на його думку, вказували штирі на канделябрах³². Однак світильники такої конструкції випускали не пізніше самого початку елліністичної епохи³³. Їх не використовували вже римляни і тим паче вони не відомі в середньовічних містах. Штир же прекрасно слугував для того, щоб тримати настромлену на його кінець товсту воскову свічу.

Значне падіння виробництва, по суті справи виродження світильників в архаїчні, невиразні, частіше всього у відкриті, ліплені або виготовлені на гончарному колі каганці (в останньому випадку іноді багатоярусні³⁴), спостерігається і після IX—X вв., що примушує шу-

кати пояснення змін, які відбулися у цій сфері товарного асортименту в постійній та зростаючій глобальній перевазі нових засобів освітлення, які впевнено тіснили старі. У зворотньому випадку довелося б визнати, що з VII ст. і прості, й вельможні ромеї, уникаючи чого-небудь іншого, із сторіччя в сторіччя задовольнялися у своїх оселях та храмах переважно світлом вогнищ та смолоскипів. Звичайно ж, останні були вагомим додатком у вирішенні проблеми освітлення. Попит на них був завжди стабільним. Як можна зрозуміти з доповідей про авве Пимона Великого, навіть ченці в деяких кіновнях у V ст. спеціально займалися виготовленням смолоскипів на продаж, а одержані гроші вкладали в закупівлю ниток та іншої необхідної сировини, щоби робота не зупинялася³⁵. Книга Єпарха — збірник настанов для константинопольських торгово-ремісничих корпорацій, який відобразив ситуацію, що склалася на кінець IX ст, зазначав як безсумнівний факт, що частина прибутку від ергастирію відраховувалася на придбання смолоскипів (*toy dadon*)³⁶. Та все ж повинно було бути дещо кардинально нове й достатньо масове, здатне рік за роком щільніше заповнювати порожнечу, яка зростала в міру зникання з ринку світильників римського типу. Очевидно, окрім лампад, що теж кількісно зменшилися до VIII ст., таку роль могли відіграти лише свічі, які поступово зайняли серед освітлювальних приладів позицію безумовного лідера.

Власне, Візантія не відкрила чогось принципово нового в освітленні. Вона вже давно була знайома з тим, що викликало далеко не стрімкий переворот у цій життєво важливій сфері. З IV ст. джерела все частіше рясніють згадками про свічки (*cereus, cerula, keros, keriolos, keriños*)³⁷, до того ж це були свічі з воску, який позначався одним із ним терміном³⁸. Утім, Георгій Амартол удавався в таких випадках до використання ще одного, набагато рідшого слова-синоніма (*phatlion*)³⁹.

Уже в часи Іоанна Хрисостома, коли гегемонія світильника ще здавалася непорушною, свічки досить широко використовувалися в побуті й для освітлювання житла, й для похоронного обряду⁴⁰. Автор Життя Пахомія згадував, як «незчисленні свічі» весь час супроводжували архієпископа Афанасія під час його подорожі по Фіваїді⁴¹. За словами Сократа Схоластика, без них не обходилося здійснення молитов або виклад Св. Писання, їх запалювали щосуботи, перед вечірнею⁴².

Особливо багато воскових свічок було потрібно в церковні свята, під час похорон, урочистих подій, нічних співів, ярмарок-панігирів, які збирали масу людей. Наприклад, коли тіло почилиого 459 р. Симеона Стили́та антіохійські церковні й світські власті готували до перевезення, повідомляв учень знаменитого аскета Антонін, назустріч траурній процесії вийшло все місто «...зі свічками і співами (*meta keron kai utpon*)»⁴³. Точно так перевезення мощей ще одного високошанованого столпника— Симеона Стили́та Нового (521—592) в Антіохії супроводжувалося тим, що «...все місто в білій одежі зі свічками і лампадками (але не світильниками! — С. С.) вийшло зустріти рештки святого»⁴⁴.

Свічки обов'язково купували для щоденних богослужінь, регулярних відправ літургій, у тому числі безпосередньо духовні особи, як, наприклад, чинив диякон церкви Св. Софії з оповіді про Чудеса вчч Артемія⁴⁵. Звідси ж відомо, що вони були різні— звичайні, що коштували дешевше, й дорожчі, зі спеціальним покриттям⁴⁶. Це порівняно ранній опис надивовиж традиційно перегукуються з пізньовізантійським свідченням про прості свічки й ті, які були оздоблені християнськими символами, візерунками, нанесеними «золотом»⁴⁷. Водночас масовість цього товару виявлялася в тому, що, як можна зрозуміти з Книги єпарха, він продавався на вагу, за допомогою нерівноплечного кампана — безмена з контрвантажем — противагою, яким відміряли далеко не роздрібні покупки⁴⁸.

Й Іоан Малала, й пізніші візантійські автори повідомляють, що за імператора Феодосія II в 540-х рр. освічений константинопольський патрікий та єпарх Кір Софіст (Філософ), який «підключався про свою справу», «винайшов» (*ερεποεσε*) якийсь особливий досі незнаний ро-меям спосіб освітлення для ергастірій⁴⁹. Його вихваляли нарівні з іншими славетними справами цього знаменитого градоначальника, тобто порівнювали з «оновленням» (*αναπεοsanta*) усього Константинополя, що постраждав після землетрусу, з побудовою нової міської оборонної стіни — життєво важливим державним заходом, й, отже, це дійсно було серйозне нововведення, що замінило попередні звичні світильники. Не виключено, що це могли бути підвісні скляні лампади або воскові свічки, які стали більш упевнено входити в ужиток саме від IV—V ст., поступово витісняючи світильники римського типу.

Пізньюантичний Херсонес — ранньовізантійський Херсон, одна із найзначніших фортець на території Криму, теж потрапив у русло загальних зрушень і процесів, що відбувалися; про це свідчать знахідки фрагментів освітлювальних приладів, які археологи традиційно трактують як один з різновидів усе тих же світильників. Саме так і лише так вони подані в усіх наявних звітах про розкопки. Опинившись в одних комплексах з іншими світильниками, вони немовби злилися з ними в одне тло, загубившись у загальній масі.

Та все ж, виразні особливості конструкції подібних предметів не лишають сумнівів, що перед нами особливий тип чи не найранніших глиняних світильників — свічників, які побутували в Херсонесі-Херсоні одночасно з пізніми типами традиційних світильників, а можливо, й вироблялися в одних з ними гончарних ергастиріях. На відміну від формованих у двостулковій матриці ламп римського типу, вони вироблялися на гончарному колі у вигляді акуратного тонкостінного керамічного круглого каганця — підставки заввишки 4,5—6 см і діаметром 9—12 см, на дні якого закріплений прямостоячий порожнистий стрижень заввишки 6—7 і діаметром 4,5—5 см із ледь відігнутим назовні вінцем горла, з'єднаний наліпною дугоподібною плоскою ручкою з краєм каганця. Свічка встромлялася в горловину трубки, а обплавлений під час горіння віск збирався у каганці-підставці, витікаючи крізь отвір, передбачливо прорізаний біля самої основи трубки. Безсумнівно, цінною сировиною дорожили й залишки її, зібравши, знову відправляли на переробку.

Світильники-свічники точно такої ж конструкції та дуже схожих розмірів, які вочевидь вважалися найоптимальнішими, відомі на давньоруських городищах XI—XIII ст.⁵⁰ Херсонеські взірці фігурують у звітах К. К. Косцюшко-Валюжинича як «лампочки візантійської епохи»⁵¹. Однак знахідки їх у могилі разом з монетами боспорського царя Савромата II і херсонеської елевтерії близько 230 р. н. е.⁵² в склепі, поховальний інвентар якого містив херсонеські монети 211—217 рр. н. е. й римських монет імператора Гордіана III (238—244)⁵³, а також у насипу цистерни виноробні з комплексом матеріалів, що не виходили за межі IV ст.⁵⁴, дозволяють вважати, що як особливий вид

освітлювальних приладів вони вже існували під кінець III ст., отримавши подальше розповсюдження в наступні сторіччя.

Істотне скорочення кількості знахідок світильників у VI—VII віках, деградацію їх типів важко пояснити інакше, ніж збільшенням значення свічок в освітленні й, отже, зростанням попиту на них. Навіть у менталітеті місце запаленого світильника, як символу душі, символу світла, що відвертає зло, зайняла запалена свічка⁵⁵, а в похоронному обряді почали вживати полікандила-багатосвічники⁵⁶, що вказує на кореляцію уявлень соціуму під впливом мінливих побутових реалій повсякдення. Безпосередньо термін *lampas*, що застосовувався раніше лише до світильника, переноситься тепер на воскову свічку⁵⁷. А поштовхом до остаточного перелому ринкової ситуації на користь останньої могло стати збільшення випуску свічок, яке стимулювалося прагненням ромейів компенсувати втрати джерел зовнішнього постачання оливкової олії в ході зростаючої ескалації воєнних дій воїнів ісламу⁵⁸. Рослинна олія і раніше була у числі товару, що підлягав своєрідному «продуктовому протекціонізму», за допомогою якого уряд переслідував фіскальні цілі, а також прагнув запобігти заворушенням, пов'язаним з нестачею продуктів першої необхідності⁵⁹. Зрозуміло, що захоплення арабами Єгипту, евакуація ромейів, що на останніх кораблях полишали Александрію, а потім утрата під кінець VII ст. північно-африканських володінь імперії — давніх основних експортерів оливкової олії — не могли не активізувати процес згортання масового виробництва глиняних світильників, який на той час уже активно йшов, що остаточно схилило шальки терезів ринку на користь воскових свічок. Для їхнього виробництва теж потрібна була олія, але в кількості набагато меншій, ніж для світильників і лампад, коли на кожну заправку потрібно було близько 30—50 г пального, якого вистачало лише на три-чотири години роботи освітлювального приладу такого типу. До того ж, послідовна заборона на вивезення олії, що передбачалася Василіками, свідчить про те, що становище з нею століттями не змінювалося на краще й робило ситуацію, яка склалася, необоротною.

Закономірну еволюцію пережила і професія свічкаря, в II—III віках досить рідкісна. Обширний Корпус латинських написів містить лише одну згадку керарія⁶⁰. Хоча, свічки могли входити до асортименту

торговців товарами з воску, відомих у греко-римському Єгипті III—IV ст. під назвою кіроматиків (*keromatikos*)⁶¹. Очевидно, пізніші кіруларії, вони ж — кірополи, повністю успадкували їхні функції.

Судячи за кількістю згадок у джерелах, фах свічкаря досяг достатньо широкого розповсюдження саме під кінець раньовізантійського періоду. Листи й латинські папіруси VI—VII ст. фіксують наявність кереаріїв (*segearius*) у містах візантійської Італії, у Пентаполі і Равеннському екзархаті⁶². Чудеса вмч Артемія, записані в другій третині VII ст., містять унікальні подробиці стосовно цього ремесла. Оповідь агіографа цілком очевидно свідчить, що кіруларій (*kytoularios*), який улаштувався в одному з константинопольських портиків, і виробляв, і продавав свічки різного вигляду, якості, вартості, а також займався переливанням поламаних розбитих свічок (але не недогарків), які йому повертали⁶³. Коли диякон Стефан, який придбав «за великі гроші» в крамниці кіруларія дорогі свічі, посковзнувся дорогою до гробниці мортірію св. Артемія і зламав їх, він... повернув розбиті шматки до ергастирію».

Фах свічкаря, напевне, давав непоганий прибуток. Недарма серед кіруларіїв на початку IX ст. траплялися досить заможні, чиє багатство викликало заздрість навіть у візантійської знаті. Василевс Никифор I Генік, колишній перший фінансист імперії — начальник її податкового відомства, вічно заклопотаний пошуками грошей, не випадково знайшов об'єкт свого здирства в торговельних рядах свічкарів біля столичної агори Константина, а сума в 100 фунтів (7200 номіс, близько 32 кг золота), яку він вимагав у кіруларія за честь бути присутнім на імператорській трапезі, показує, що у таких людей було що взяти⁶⁴. Для порівняння — стільки ж складав державний збір — «комеркїон панегіріону» з щорічного великого ярмарку в Ефесі⁶⁵. Згідно з візантійськими Тактиконами — «табелями про ранги» IX ст., таку суму жалування не одержували за рік великі ромейські воєначальники, стратиги найважливіших воєнно-адміністративних областей імперії⁶⁶. Побічно на прибутковість професії свічкаря вказує також і та обставина, що окрім тілесних покарань чи конфіскації товару, майна Книга Епарха передбачала для кіруларіїв як покарання за порушення встановлених правил роботи ще й грошові штрафи в 10—12 номіс

(40—50 г золота), як це робилося лише стосовно метаксопратів — торгівельників шовковою ниткою, милокрамарів, бакалейників — салдамаріїв, теж, напевне, не бідних⁶⁷. Про заможність свічкарів свідчить і те, що серед них було чимало власників будинків-ікокірів, які за плату здавали приміщення під житло й роботу в ореду наймачам⁶⁸.

На відміну від середньовічних західноєвропейських майстрів, які відливали лосві свічки⁶⁹, візантійські кіруларії повинні були торгувати лише невиробленим і виробленим воском (*keron e anergaston e eirgas-tenon*) і нічим іншим, тобто воском і готовими восковими свічками, в свою чергу купуючи для потреб виробництва бджолиний віск і чисту оливкову олію у потрібній кількості⁷⁰. До речі, ніде не зазначено, що вони займалися виготовленням «світильної олії» та продавали її, як іноді вважають дослідники⁷¹. Лампади, світильники заправлялися звичайною рослинною олією, яку можна було закуповувати у її виробників та в торговців бакалейним товаром⁷² і яка не вимагала якоїсь спеціальної, особливої обробки. Щоби ті, хто звертався до «повсюди торгуючих» — пантаполів або салдамаріїв за покупкою олії, не купували у них ще й необроблений віск, порушуючи тим самим монопольне право кіруларіїв, Книга Епарха забороняла бакалейникам вести перепродаж воску⁷³. Але свічкарі, в крайньому разі столичні, повинні були задовольнятися лише своєю власною справою (*techne*) і, значить, не вести роздрібну торгівлю рослинною олією, зазіхаючи на пріоритетні права салдамаріїв⁷⁴. Хоча, сама наявність обмежувального припису, прагнення його зафіксувати, вказує на те, що в житті такий поділ дотримувався нечітко й корегувався, виходячи перш за все із бажання та зручностей покупців. Закони, як завжди, диктував ринок, не звертаючи уваги на намагання влади, яка була змушена пристосовуватися до його запитів.

Нічим не підкріплюване уявлення про те, що свічки були надто дорогі для повсякденного використання, прижилося серед дослідників, хоча не в'яжеться з тим розповсюдженням, яке до IX—X ст., у візантійському місті набула професія виробника й продавця свічок та воску — кіропола (*keropoleios*) або кіруларія (*keroularios*)⁷⁵, а також із численністю їхніх майстерень — крамниць, спеціалізованих місць

торгівлі — ринкових рядів, торгово-ремісничих кварталів (ta keroylaria, ta keropoleia, ta keroyllareia, ta keropolon)⁷⁶. Виробленого ними вистачило б куди більше, щоб задовольнити потреби тих хто молився та здійснював інші церковні обряди. Продукцією одних лише тих свічкових ергастиріїв, які щільно скупчилися біля Св. Софії, можна було б забезпечити не лише головний храм імперії, але й більшу частину будинків константинопольців. А це ж було не єдине в столиці місце торгівлі свічками!

Нарешті, згадані бронзові підвісні підсвічники з візантійського Херсона теж суперечать тому, що навіть у церквах свічі запалювали начебто лише перед іконами, а не для освітлення⁷⁷. До того ж відомі знахідки підсвічників, їхніх голок і в міських садибах⁷⁸. Взагалі раньосередньовічний Херсон жив торговельними інтересами і, зокрема, був добре відомий як крупний центр реекспортної, посередницької торгівлі воском⁷⁹. Василевс Костянтин Багрянородний зазначав у своєму докладному напучуванні синові Роману, як майбутньому імператорові ромеїв, що його піддані — херсоніти мали торговельні угоди з кочівниками, які приходили до міста, давали їм «доручення», використовували для «служіння» (douleias), яке ті виконували за винагороду у вигляді шовкових, лляних тканин, запинал, стрічок, поясів, перцю, червоних парф'янських шкір «та інших предметів, яких вони вимагали»⁸⁰. Основними ж товарами, що надходили в результаті цих обмінних операцій (цього бартеру) до Херсона, були шкіри та віск, який херсоніти своїми кораблями відвозили до Романії, тобто до заморських країв імперії. За словами василевса, без ведення такої торгівлі місто не могло б існувати, отже, вона була життєво необхідна й складала основне джерело добробуту для багатьох городян⁸¹. Ураховуючи, що під терміном «кірія» (ta keria) міг матися на увазі не лише віск, але й готова продукція з нього, відлиті свічки, логічно припустити переробку хоча б частини від тієї величезної кількості сировини для свічкарної справи, що проходила крізь місто та його порт, місцевими кіруларіями з метою продажу виробів на вивіз. Звичайно, експорт готової продукції був більш прибутковим, ніж поставки на ринок необробленої сировини, й напевно чи місцеві підприємці прогавили б таку вигідну можливість і кон'юнктуру. Поряд із сіллю, продуктами сільського господарства

та іншими різними, найнеобхіднішими ремесленими виробами, свічки й тут, очевидно, потрапили до числа найужитковіших речей, що користувалися великим попитом, ставши одним із основних предметів місцевого виробництва.

Коротше, щоб зафіксувати нашу точку зору, зазначимо, що світильники остаточно й незворотно відступали в VII ст. перед свічками в повсякденному використанні, а ще раніше почали здавати свої позиції перед скляними лампадами, які в свою чергу не витримували конкуренції з боку поступового, усе більш значущого зростання значення воскових свічок в асортименті товарів і тих, хто вів спеціалізовану торгівлю ними — кірополів, кіруларіїв. У цьому вбачається не криза ремесла, а його переорієнтація на випуск інших видів продукції, зумовлена головним чином об'єктивними економічними причинами й міркуваннями зиску. Те, що відбулося, впевнено можна назвати перевертотом у справі виробництва та збуту освітлювальних приладів. Саме світло воскових свічок розсіяло морок «темних віків», відкривши нову сторінку в повсякденному житті ромейського суспільства.

Література:

1. *Bernhard M. L. Lampki starozytne.* — Warszawa, 1955. — S.181; *Shentleleky T. Ancient Lamps.* — Budapest, 1969; *Genito M. C. G. Lucerne fittili delle collezioni del Museo civico archeologico di Bologna.* — Bologna, 1977 — Pp.227—228; *Hayes J. W. Excavations at Sarachane in Istanbul.* — Vol.2: *The Pottery.* — Princeton, 1992. — P.80 —81; *Chrzanovski L., Zhuravlev D. Lamps from Chersonesos in the State Historical museum* — Moscow. — Roma, 1998. — P.80.

2. *Сорочан С. Б.* Про так звані рубчасті світильники з Херсонеса // *Археологія.* — 1982. — № 38 — С.43—50; *Кадеєв В. И., Сорочан С. Б.* Египетские и сирийские светильники первых веков н. э. из Херсонеса // *Вестник Харьковского университета.* — 1985. — № 268. — С.96—99, рис. 1,3—4; *Залесская В. Н.* Два раннесредневековых глиняных светильника из Северного Причерноморья // *СА* — 1988. — № 4 — С.233—237; *Zallesskaja V. Les lampes paleochretienne en terre cuite de la cote septentrionale de la mer Noire* // *Archeion Pontou.* — Athenes, 1987. —

T.41. —P.308—322; Chrzanowski L., Zhuravlev D. Lamps from Chersonesos... —№ 59,63, 67, 68,70, 75-80,82-84, 89—91; ср. Сон Н. А., Сорочан С. Б. Античные светильники из Тиры // Античные древности Северного Причерноморья. —К., 1988. —С.127—131, рис. 5, 6.

3. Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э.—V в. н. э. —Харьков, 1989. —С.61, 64—65, 69—71, 73—74, рис. 29, 1—2, 5; рис.30; 32, 1—2; 33,1, 5; 36.

4. Сорочан С. Б., Шевченко А. В. Западнопонтийские светильники II—VI вв. из Херсонеса // Вестник Харьковского университета. —1983. —№ 238. —С.97—100, рис.5—6; Залеская В. Импортные глиняные светильники IV—VII вв. в Северном Причерноморье // Международный конф. «Византия и Крым», Севастополь, 6—11 июня 1997 г. / Тезисы докладов. —Симферополь, 1997. —С.39; Hayes J. W. Excavations at Sarachane in Istanbul. —P.86—88, 436, type 11, pl.22, 64—112; Chrzanowski L., Zhuravlev D. Lamps from Chersonesos... —P.155—174, № 93—105, 108—110.

5. Сорочан С. Б. Византия IV—IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. —Харьков, 1998. —С.113—114, 189; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Светильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья // Античная культура Северного Причерноморья. —К., 1984. —С.149 сл.

6. Аммиан Марцеллин. История / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского. —К., 1906. Вып.1. —XIV.1.9.

7. Appendix ad Palladii Helenopolitani episcopi Apophthegmata patrum // PG. —1858 —T.65. —Col.181 C; Chronicon Paschale ad exemptur vaticanum rec. L. Dindorfius. —Bonnae, 1832. —Vol.1. —P.725,17; Leontios Cyprorum episcopi Vita Sti Symeoni Sali // PG —1864. —T.93. —Col.1709 B.

8. Ioannis Malalae Chronographia ex rec. L. Dindorfii. —Bonnae, 1831. —P.267,6; 285; Chronicon Paschale... —P.468; 546,17; Beati Ioannis Eucratae liber qui inscribitur Pratum quod floridaam proferat vitarum narrationem coelestis roseti // PG. —Turnhout, 1976. —T.87 C. —Col.3056 C; Sophronii Patrarchae Hierosolomitani Narratio Miraculorum SS. Cyri et Ioannis // PG. —1864. —T.87 C. —Col.3429 D; 16, col.1708 D.

9. *Банк А.* Византийское искусство в собраниях Советского Союза. — М.; Л., 1966. — С.13, илл.18—21; *Банк А. В.* Византийское искусство в собраниях Гос. Эрмитажа. — Л., 1966. — С.5, ил.9; *Культура Византии IV — первая половина VII в.* — М., 1984. — С.611.

10. *Georgii monachi chronicon* / Ed. C. de Boor. — Lipsiae, 1904. — Т.1—2. — Р.279, 292, 353, 614; *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. — Пг., 1922 — Т.2: Продолжение хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку № 153. Исследование — Р.38, 20.

11. *Стефан Савваит.* Сказание о мученичестве св. отцов, избитых варварами Сарацинами в великой лавре преп. отца нашего Саввы // *Сборник палестинской и сирийской агиологии* / Изд. Аф. Ив. Пападопуло-Керамевсом с рус. пер. В.В. Латышева. — ППС. — 1907. — Вып.57. — Т.19. — Вып.3. — Sec.44, с.35, 40.

12. *Stevenson R. B. K.* The Pottery, 1936—1937 // *The Great Palace of the Byzantine Emperors.* — London; Oxford, 1947. — Pp.38, pl.19, 38; *Hayes J. W.* Excavations at Sarachane in Istanbul. — Pp.80.

13. *Talbot Rice D.* The Byzantine Pottery // *The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second Report* / Ed. D. Talbot Rice. — Edinburgh, 1958. — Pp.120, fig. 29, b.

14. *Сметанин В. А.* Византийское общество XII—XV веков по данным эпистографии. — Свердловск, 1987. — С.90.

15. *Айбабина Е. А., Бочаров С. Г.* Керамические подсвечники и светильники XV—XVIII веков из Каффы // *Херсонесский сборник.* — 1998. — Вып.9. — С.195—208.

16. *Романчук А. И.* Комплекс VII в. из портового района Херсонеса // *АДСВ.* — 1973. — Вып.10. — С.246—250; *Романчук А. И.* Слои VII—VIII вв. в портовом районе Херсонеса // *АДСВ.* — 1975. — Вып.11. — С.3—14; *Голофаст Л. А.* Комплекс VI в. из северо-восточного района Херсонеса // *МАИЭТ.* — 1994 (1995). — Вып.4. — С.217, рис.3, 4.

17. *Isings C.* Roman Glass from Dated Finds. — Groningen; Djakarta, 1957. — Pp.139.

18. *Лазарев В. Н., Банк А. В.* Искусство Византии в собраниях Советского Союза. Краткий путеводитель. — Л., 1975. — С.15.

19. Ср. *Зубарь В. М.*, *Сорочан С. Б.* Светильники в погребальном обряде... —С.153.

20. *Theophylacti Simocattae Historiae* / Ed. C. de Boor. —Lipsiae, 1887. —1, 2, 4.

21. *Harden D. B.* Roman Glass from Karanis found by the University Michigan Archaeological Expedition in Egypt, 1924—1929. —Ann Arbor University of Michigan Press, 1936. —Pp.156.

22. *Кадеев В. И.*, *Сорочан С. Б.* Экономические связи античных городов... —С.72.

23. *Hayes J. W.* Excavations at Sarachane in Istanbul. —Pp.400, fig. 150,37,38; *Foy D.* Le verre de la fin du IVe au VIIIe siecle en France Meditterranienne (premier essai de typo- chronologie) // Le verre de l'antiquite tardive et du haut moyen age. —Val d'Oise, 1995. —Pp.213, fig. 160,133; *Sternini M.* Il vetro in Italia tra Ve —IXe secoli // Le verre de l'antiquite tardive et du haut moyen age. —Val d'Oise, 1995. —Pp.260.

24. *Голофаст Л. А.* Стекло ранневизантийского Херсонеса: Дис...канд. ист. наук (рукопись) / Институт археологии РАН. —М., 1998. —С.105—106, рис.8.

25. Там же. —С.94—106.

26. *Joshua the Stylite.* The Chronicle Composed in Syria A. D. 507 / Ed. by W. Wright. —Cambridge, 1882. —Ch. 29.

27. *Isings C.* Roman Glass... —Pp.139—140; *Hayes J. W.* Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum. —Toronto, 1975. —Pp.86; *Foy D.* Le verre... —Pp.205.

28. *Голофаст Л. А.* Комплексы стеклянных изделий конца VI — начала VII в. из Херсонеса // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. —Симферополь, 1995. —С.98 сл.; *Голофаст Л. А.* К вопросу о стеклоделии в ранневизантийском Херсонесе // МАИЭТ —1997 —Вып. 6. —С.314.

29. *Лутаев Г. Г.* Как жили византийцы. —М., 1974. —С.12.

30. *Rosenquist J. O.* Lamps for St. Eugenios: A Note on Byzantine Glass // *Eranos.* —1994. —Т. 92. —Pp.52—59.

31. *Basilicorum libri LX* / Ed. C. G. E. Heimbach, G. E. Heimbach. —Lipsiae, 1840. —Т.2 —XV. 4.6; 1846 —Т.4 —XLIV.13.3; 15.19.1; *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantinae libri*

duo graece et latine, e rec. Io. Iac. Reiskii. —Bonnae, 1829. —Vol.1. —
Pp.724, 4.

32. *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 году // ИАК. —1905 —Вып. 16. —С.80, рис. 37 а—б.

33. Cf. *Bovon A.* Lampes d'Argos // Etudes peloponnesiennes. —Paris, 1966. —Т.5. —Pp.15—17, №1; *Genito M. C. G.* Lucerne fittili... —Pp.31—32, № 6—8, 21—22.

34. *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес // МИА. —1959. —№ 63 —С.314—315, рис.169; *Белов Г. Д.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 г. // Херсонесский сборник. —1959. —Вып.5. —С.35, рис.19; *Chrzanowski L., Zhuravlev D.* Lamps from Chersonesos... —Pp.177.

35. *Достопамятные предания о Пимене Великом* // Христианское чтение. —1821. —Ч. 3. —С.318—319, гл. 9.

36. *Византийская книга Эпарха: Вступит. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова.* —М., 1962. —XVIII, 1.

37. *S. Athanasius Alexandrinus.* —Т.1 // PG. —1884 —Т. 25. —Col.229 C; *Nili Ancyrae Opera omnia* // PG. —1864. —Т.79. —II, 205, col.309 A; *Socratis Scholastici Historia ecclesiastica* // PG. —1864. —Т.67 —Col. 689 B; *Sozomeni Historia ecclesiastica* // PG. —1864. —Т.67 —Col. 1537 A; *Ioanni Monachi opuscula* // PG. —Tunhout, 1976. —Т. 86 A. —Col.309 A; *Ioannis Malalae Chronographia...* —Pp.467, 16; *Chronicon Paschale...* —Pp.530,7; 605,3; *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исслед. и словарь. —Пг., 1920. —Т. 1: Текст. —Pp.527,5; *Vita S. Euthymii* / Ed. P. Karlin-Hayter // Byzantion. —1955—1957. —Т.25—27. —Fasc.1. —Sec.9, p.62,9; *Византийская книга Эпарха.* —XI, 4, 6; *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis...* —Pp.65,12; 125, 25.

38. Cf. *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола... —Пг., 1920. —Т. 1. —Pp.329, 18; *Византийская книга Эпарха.* —XI, 3.

39. *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола... —Pp.538,14.

40. *Ioannis Chrysostomi Opera omnia quae extunt...Opera et studio B. De Montfaucon / Accurant et denuo rec. J. —P. Migne* // PG. —1862. —Т. 48. —Col. 560.

41. *Троицкий И.* Обзорение источников начальной истории египетского монашества. —Сергиев-Посад, 1907. —С.113—114.

42. *Сократ Схоластик*. Церковная история: Статья, коммент. И. В. Кривушина — М., 1996 — V,22; С.230; VI,8; С.250.

43. *Антонин*. Житие преп. Симеона Столпника // Сборник палестинской и сирийской агиологии / Изд. А. И. Пападопуло-Керамевсом с рус. пер. В. В. Латышева. — ППС. — СПб., 1907. — Вып. 57. — Т.19. — Вып.3 — Sec.23, 28; С.83—85.

44. *Жизнь и деяния блаженного Симеона Столпника (VI в.)* // Византийские легенды / Изд. подг. С. В. Полякова. — М., 1972. — С.35.

45. *Diegesis ton thaumatou tou agiou...Artemiou* // *Varia graeca Sacra*. Сборник греческих неизданных богословских текстов IV—XV веков с пред. и указат. изд. А. Пападопуло-Керамевсом. — Записки СПб. ун-та. Ист.-филол. ф-т. — 1909. — Ч.95. — P.25, mir. 21.

46. *Ibid.* — P.26—28.

47. *Codinus Curopalata* // PG. — 1864 — Т. 157. — Col. 64.

48. *Византийская книга Эпарха*. — XI,9; Сорочан С. Б. Византия IV—IX веков: этюды рынка. — С.109.

49. *Ioannis Malalae Chronographia...* — P.361,5—362,3; Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Книга одиннадцатая и четырнадцатая // Сборник Отделения русского языка и словесности имп. АН. — СПб., (1913) 1914. — Т.90. №2. — XIV.4.15—25, с.12; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I.Bekkero suppletus et emanatus. — Bonn, 1838. — Т.1. — Pp.598,22.

50. *Петасюк Н. П.* Свічники з Софійського собору в Києві // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С.175-178, рис. 1.

51. *Отчет о раскопках в Херсонесе К. К. Косцюшко-Валюжинича за 1896 год* // ОАК за 1896 г. — СПб., 1898. — С.6; Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 году // ИАК — 1902 — Вып.4. — С.85; Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 году. — С.71; Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 году // ИАК — 1906 — Вып.20. — С.43—44; Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 году // ИАК — 1907 — Вып.25. — С.115.

52. *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 году — С.96, № 1960.

53. Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 году // ИАК — 1911 — Вып. 42 — С. 55, № 2286.

54. Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф., Якобсон А. Л. Квартал XVIII [Херсонеса] (Раскопки 1941, 1947 и 1948 гг.) // МИА — 1953 — № 34: Археологические памятники Юго-Западного Крыма. — С. 184—197, рис. 38, д.

55. Ср. *История епископа Себеоса*: Пер. с 4-го испр. арм. изд. Ст. Малхасянц — Ереван, 1939. — С. 115, гл. 45; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Святильники в погребальном обряде... — С. 148—154.

56. *Историческое сказание о подвижничестве св. великомученика Илии Нового из Илиополитов, пострадавшего в Дамаске* // Сборник палестинской и сирийской агиологии / Изд. Аф. Ив. Пападопуло-Керамевсом с рус. пер. В. В. Латышева. — ППС. — 1907. — Вып. 57. — Т. 19. — Вып. 3. — Sec. 24, с. 57, 66.

57. *Socratis Scholastici Historia ecclesiastica* // PG. — 1864. — Т. 67. — Col. 689 B; *Georgii monachi chronicon* / Ed. C. de Boor. — Lipsiae, 1904. — Т. — P. 225.

58. *Lopez R. S. The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century* // DOP — 1959 — № 13. — Pp. 72.

59. *Corpus juris civilis*. — Berolini, 1895. — Vol. 2: *Codex Iustinianus* / Rec. P. Krueger. — IV. 41. 1; Сорочан С. Б. Случайность или система? Раннесредневековый византийский «меркантилизм» // Древности. 1995. — Харьков, 1995. — С. 123—124.

60. *Corpus inscriptionum latinarum* / Ed. T. Mommsen. — Berolini, 1873. — Vol. 3. — № 2112.

61. Фихман И. Ф. Египет на рубеже двух эпох: Ремесленники и ремесленный труд в IV—середине VII вв. — М., 1965. — С. 31; Фихман И. Ф. Оксирих — город папирусов. — М., 1976. — С. 128.

62. *Бородин О. Р. Византийская Италия в VI—VIII веках (Равеннский экзархат и Пентаполь)*. — Барнаул, 1991. — С. 115.

63. *Diegesis ton thymaton toy agiou... Artemiou* — Pp. 26—28, mir. 21; ср. Византийская книга Эпарха. — XI, 6.

64. *Theophanis Chronographia ex rec. C. de Boor*. — Lipsiae, 1883. — Vol. 1: *Textum graecum continens*. — Pp. 487—488.

65. *Ibid.* —Рр.469.
66. Ср. Сорочан С. Б. Византия IV—IX вв.: этюды рынка. — С.405—406.
67. *Византийская книга Эпарха.* —XI,5,7; ср. VI,13; XII,1,3,5; XIII,3.
68. *Византийская книга Эпарха.* —XI, 7; ср. Сорочан С. Б. Указ. соч. —С.121—133.
69. *Регистры ремесел и торговли города Парижа // Средние века.* —1958. —Т.11. —С.177—178, ст.LXIV.
70. *Византийская книга Эпарха.* —XI, 1, 3—5.
71. Ср. *Византийская книга Эпарха.* —С.208.
72. *Византийская книга Эпарха.* —XIII, 1.
73. *Там же.* —XI, 8.
74. *Там же.* —XI, 2.
75. *Theophanis Chronographia...* —Рр.487; Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. —Пг., 1920. —Т. 1. —Рр.565,11; Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emandatus. —Bonnae, 1839. —Т.2. —Рр.39.
76. *Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола...* —Рр.540,12; Theophanes continuatus. Ioannes Cameniata. Symeon magister. Georgius monachus / Rec. Im. Bekkerus —Bonnae, 1838. —Рр.377.10, 420.15, 437, 715.12, 744.19, 870.21; Сорочан С. Б. Византия IV—IX вв.: этюды рынка. —С.15—16, 58—60.
77. Ср. *Византийская книга Эпарха.* —С.208.
78. Рыжов С. Г. Отчет о раскопках X «А» квартала в Северном районе Херсонеса в 1988 году // Архив НЗХТ. —Д. № 2849/1. —Л.21—22, рис.79.
79. Романчук А. И. Торговля Херсонеса в VII—XII вв. // *Byzantino-bulgarica.* —Sofia, 1981. —Т.7. —С.322; Сорочан С. Б. О торгово-экономической политике Византии в Таврике VII—IX вв. // *Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма.* —Симферополь, 1995. —С.115—120.
80. *Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий.* —М., 1989. —Гл.6.2—11, с.40.
81. Там же. —Гл.53.530-532, с.274.

(Пер. з рос. М. Зубкова)